

UOT 376

A.A.Mürsəlova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
loqoped55@mail.ru

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD UŞAQLARLA XÜSUSİ (KORREKSIYA) MƏKTƏBLƏRDƏ ƏMƏK TƏLİMİ PROSESİNDƏ NİTQIN İNKİŞAFI ÜZRƏ İSTİFADƏ EDİLƏN METODİKALAR

DOI: 10.30546/170899876.72.2.2024.045

Açar sözlər: əmək təlimi, psixofiziki xüsusiyyətlər, kateqoriyalar, dünyagörüşü, nitq inkişafı, texnoloji bilik, metodlar

Korreksiya məktəbinin əsas vəzifəsi sağlamlıq imkanları məhdud uşaqları əmək fəaliyyətinə hazırlamaqdır. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində dövlət siyasətinin aparıcı prinsiplərindən biri – təhsil sisteminin şagirdlərin inkişaf və təlim səviyyələrinə və xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması prinsipinin praktiki olaraq həyata keçirilməsidir. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların tədris materialı və informasiyaları daha dolğun başa düşməsi və nitqli ifadə bacarığının inkişaf etdirilməsi təlimin əsas məqsədlərindən biridir. Bu, xüsusilə şagirdlərin nitq vasitəsi ilə əldə edilmiş və peşə hazırlığı üçün zəruri olan biliklərin əmək fəaliyyətində effektiv istifadə olunmasına kömək edə bilər.

A.A.Мурсалова

МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ РЕЧИ В ПРОЦЕССЕ ТРУДОВОЙ ПОДГОТОВКИ В СПЕЦИАЛЬНЫХ (КОРРЕКЦИОННЫХ) ШКОЛАХ С ДЕТЬМИ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ

Ключевые слова: трудовое обучение, психофизические характеристики, категории, мировоззрение, речевое развитие, технологическое знание, методы

Основная задача коррекционной школы – подготовить детей с ограниченными возможностями к трудовой деятельности. Одним из ведущих принципов государственной политики в сфере образования Азербайджанской Республики является практическая реализация принципа адаптации системы образования к уровню развития и подготовки и особенностям учащихся. Одна из основных целей обучения – помочь детям с ограниченными возможностями более полно освоить учебный материал и информацию, а также развить умение говорить. Это может помочь эффективному использованию знаний, полученных посредством речи студентов и необходимых для профессиональной подготовки в работе.

A.A.Mursalova

METHODS OF SPEECH DEVELOPMENT IN THE PROCESS OF LABOR TRAINING IN SPECIAL (CORRECTIONAL) SCHOOLS WITH CHILDREN WITH DISABILITIES

Keywords: *labor training, psychophysical characteristics, categories, worldview, speech development, technological knowledge, methods*

The main task of a correctional school is to prepare children with disabilities for work. One of the leading principles of state policy in the field of education of the Republic of Azerbaijan is the practical implementation of the principle of adapting the education system to the level of development and training and characteristics of students. One of the main goals of the training is for children with disabilities to more fully understand the educational material and information and to develop the ability to speak. This can help to effectively use the knowledge acquired through student speech and necessary for professional training in the workplace.

Hazırda korreksiya məktəb şagirdlərinin çox hissəsinin nitq inkişafı hələ də lazımi səviyyədə deyil. Bu kateqoriyadan olan şagirdlərlə uzunmüddətli müşahidə və iş təcrübəsi göstərir ki, ünsiyyət vərdiş və bacarıqlarının kifayət qədər inkişaf etməməsi nəticəsində onlar həm məktəbə, həm də sosial mühitə çox pis adaptasiya olunurlar. Onların bir çoxu müəllimin izahatından müəyyən məlumatları düzgün qavraya, verilən suallara cavab verə və öz fikirlərini şifahi ifadələrlə əsaslandırma bilmirlər.

Məlumdur ki, nitqli informasiyaları dərk etmək anadangəlmə qabiliyyət olmayıb, uşağın inkişafı ilə birlikdə tədricən formalaşır. İbtidai sinif şagirdlərinin mövcud nitq çatışmazlıqları onların yazı və oxu bacarıqlarının formalaşmasının sonrakı mərhələlərində ciddi maneələr törədir. Çox zaman nitq pozulmaları əmək təlimi prosesində nəzəri materialların praktiki olaraq mənimsənilməsinə də mənfi təsir göstərir. Bundan əlavə, müşahidələrə görə, onlar nitqli təlimat və tapşırıqları başa düşməkdə çətinlik çəkir və nəticədə onları ya ümumiyyətlə yerinə yetirmir, ya da səhvlərlə yerinə yetirirlər. SİMU öz nitqlərində qüsurları görmür və ya yerinə yetirilmiş işlər haqqında sözlü hesabat verə bilmir, nadir hallarda sual verir, fikrin ifadə və qavranılmasında kömək üçün müəllimə müraciət edirlər. Bununla belə, uzunmüddətli iş təcrübəsi göstərir ki, nitqin inkişafı ilə bağlı məqsədyönlü və sistemli iş ilə bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq olar.

V.F.Şatalovova görə, dərk etmə “yeni və əvvəllər yaxşı öyrənilmiş biliklər, şagirdlərin mövcud ideyaları və konkret fəaliyyətləri arasında semantik əlaqələrin qurulması, o cümlədən təlimin ayrı-ayrı komponentləri arasında məntiqi, səbəb-nəticə, funksional və digər əlaqələrin formalaşma-

sıdır (1). Psixologiyada dərketmənin: anlama, başa düşməyin düzgünlüyü, dərketmənin keyfiyyətləri fərqləndirilir. Praktik fəaliyyət üçün informasiyanın qavranılma və dərək edilməsi proseslərinin nəticələri ilə biliyin şərtlərini fərqləndirmək çox vacibdir. Dərketmə prosesi qavranılan materialın möhkəmlənməsini əhatə etmir və buna görə də dərketmə biliyin mənimsənilməsini tamamlamır. Sadə məlumatı qavradıqda anlama və assimilyasiya prosesləri demək olar ki, eyni vaxtda baş verə bilər. Bununla belə, öyrənmənin əksər hallarda tədris materialını mənimsəmək üçün təkrarlar, müxtəlif situasiyalar və yeni semantik əlaqələr yaratmaq yolu ilə möhkəmləndirilməlidir. Yalnız bundan sonra o, şagird şəxsiyyəti üçün mənbəyə çevrilir.

Əmək təlimi xüsusi məktəb şagirdlərinin nitqini inkişaf etdirmək üçün istifadə edilə bilən və edilməli olan ən yaxşı üsullardan biridir. Əmək təlimi dərsləri zamanı şagirdlər material və alətlərlə manipulyasiya edir, yaradıcı təfəkkür və təxəyyülü inkişaf etdirirlər. Bütün bunlar obyektlərin, onların xüsusiyyətlərinin, eləcə də yerinə yetirilən hərəkətlərin yadda saxlanmasına kömək edir və iş fəaliyyətini planlaşdırmağa kömək edir. Şagirdlər tədris sözlərdə sabitləşmiş anlayışları və onların müxtəlif qrammatik formalarını qavrayır və inkişaf etdirirlər ki, bu da rəhbərlik nitqin inkişafına kömək edir (N.M.Aksarina, L.L.Lyublinskaya, N.P.Sakulna, E.İ.Tixeyeva, və b.) (2).

İ.İ.İlyasov “Təlim prosesinin strukturu” kitabında yazır ki, “...başla düşmək yalnız sonrakı mənimsəmə üçün zəruri ilkin şərt yaratmaqdır, lakin hələ hərəkətə yiyələnmək deyil”. L.S.Tsvetkova neyropsixoloji tədqiqatlarında nitqin başla düşülməsinin psixoloji mexanizmlərinin öyrənilməsinə daha çox diqqət yetirmişdir. O qeyd edir ki, “nitqin başla düşülməsi təkcə nitq prosesi deyil, nitq-təfəkkür fəaliyyətinin gedişində bir mərhələ və təfəkkür prosesinin qurulmasında struktur vahiddir” və bu müəyyən dərəcədə biliklərin sistemləşdirilməsinə kömək edir. Belə ki, SİM şagirdlərin görülmək iş haqqında müəllimdən aldıkları sözlü təlimatların başla düşülməsi, görülmək iş haqqında şifahi hesabatı və ya şifahi və yazılı məlumatı (görülmək iş haqqında kiçik bir hekayə və s.) uşaqlarda nitqin inkişafına, o da öz növbəsində əqli inkişafa kömək edir. Ümumiyyətlə, SİM-nun təlim və tərbiyəsinin ən vacib vəzifələri arasında nitqin və şifahi ünsiyyətin inkişafı xüsusi yer tutur. Onlar ana dilinə yiyələnməklə şifahi ünsiyyətin ən vacib formasını – şifahi nitqi mənimsəyirlər.

Nitq bütün əqli fəaliyyətin əsası, ünsiyyət vasitəsidir. SİM-da əqli fəaliyyət və ünsiyyət bacarıqlarının formalaşması, xüsusi məktəbin bütün tədris fənləri üzrə materialların uğurlu mənimsənilməsi onlarda ümumi nitqin inkişaf dərəcəsindən asılıdır. Uşağın düzgün nitqinin formalaşması və inkişafı həm ünsiyyət bacarıqlarının səviyyəsini artırmaq, həm də onun bir

şəxsiyyət kimi inkişafı, nəticədə, sosial uyğunlaşmağa daha rəvan və tez nail olmaq üçün mühüm bir vasitədir. Nitq SİMU-nun fəaliyyətinin planlaşdırılması və tənzimlənməsi vasitəsi kimi həm də onun davranışının formalaşmasına təsir göstərir, peşə və əmək bacarıqlarının daha mükəmməl mənimsənilməsinə kömək edir. Beləliklə də, SİM şagirdlərin əmək təlimi dərslərində nitqinin inkişafına, onun kollektivin digər üzvləri ilə ünsiyyətdə və iş zamanı yaranan məsələlərin və problemlərin həllində rolunun öyrənilməsinə çox diqqət yetirilməlidir.

Əmək təlimi üzrə dərslərdə nitqin inkişafı işində **dialogdan** istifadə xüsusilə vacibdir. Məhz dialog vasitəsilə şagirdlər arasında şifahi ünsiyyət daha səmərəli təşkil oluna bilər. Korreksiya məktəbində oxuyan şagirdlərdə lüğət ehtiyatının azlığı, dərkətmənin aşağı olması, eyni zamanda hafizə və diqqətin uzunmüddətli olmaması verilən sözlü tapşırıq və təlimatların düzgün və vaxtında yerinə yetirilməməsinə səbəb olur. Bundan əlavə, verilən tapşırıq və əməliyyatların onların necə qavradıqları dialoqun hər bir mərhələsində daimi yoxlamağı tələb edir. Məhz dialog vasitəsi ilə müəllim şagirdin diqqətini başa düşə biləcəyi sadə suallara yönəltməklə onun qavrama imkanlarını müəyyən edə bilər.

“Sual-cavab” forması müəllimə şagirdin idrak fəaliyyətini istiqamətləndirməyə imkan verir. Eyni zamanda, o, əmin ola bilər ki, şagirdlər sualın mənasını və şərtlərini düzgün dərk edir (şagirdin cavablarına əsasən) və düzgün cavab verirlər. “Sual-cavab” formasında müsbət cəhətlər yalnız müəllim müəyyən tələblərə cavab verdikdə görünə bilər:

a) hər bir sual müstəqil olmalı və mürəkkəb vəziyyətdən bəzi tam təfərrüatı aydınlaşdırmalıdır;

b) verilən sual uşağın düşüncələrini oyatmalı, “bəli” və ya “yox” cavabını tələb etməməlidir;

c) suallar tərtib edərkən cavabın formasını qabaqcadan görmək lazımdır, bunun üçün şagirdlərin lüğət ehtiyatı nəzərə alınmalı, onların cavabı sualı başa düşdüklerini əks etdirməlidir;

d) sualın verilməsində qəbul edilmiş formaya riayət edilməli, SİM şagirdlərin başa düşməsinə çətinləşdirməməsi üçün suallar tədricən dəyişdirilməlidir.

Əmək dərslərində **lüğət üzərində iş** nitq inkişafı üzrə aparılan ən mühüm işlərdən biridir. Əmək dərsi prosesində şagirdlərlə mövzular üzrə lüğət işinin aparılması, mövzular üzrə terminlərin fərqləndirilməsinə, mövzulara müvafiq sual-cavab, söhbətlər aparmağa imkan verir. Məsələn, nümunələri ölçmək və çəkmək üçün alətlər: ölçü lenti, metr, çəki ölçüləri: qram, kiloqram, tərəzi.

Əmək dərslərində lüğətlərin tərtibi özü-özlüyündə məqsəd deyil. Lüğətdə yazılmış sözlərdən şagirdlərin istifadə etməsi vacibdir. Müəllimin

dərsə hazırlıq zamanı öyrənilən mövzunun terminologiyasını özündə əks etdirən sualları öncədən tərtib etməsi də çox gərəklidir. Məsələn:

- Parçanın ölçülməsi üçün nədən istifadə olunur?
- Şəkəri nə ilə çəkirlər?

SİM şagirdlərin əmək təlimi dərslərində anlayış, termin, təlimat və sözlü informasiyaları dərk etməsi də nitqin inkişafında mühüm rol oynayır. Əmək təlimi prosesində lüğətin zənginləşdirilməsi və inkişafı üzə təşkil olunan iş uşaqlarda ilk növbədə anlayışların dərk edilməsinə xidmət edir. Əmək təlimi üzrə dərslərdə uşaqlarda anlayışların dərk edilmə texnologiyaları nitqin inkişafı üzrə aşağıda qeyd edilən vəzifələri yerinə yetirir:

1. Şagirdlərin əqli fəaliyyətə hazırlığını təmin etmək.
2. Lüğəti zənginləşdirmək və semantik əlaqələri inkişaf etdirmək.
3. Mürəkkəb cümlələri və bütövlükdə məlumatların dərkini inkişaf etdirmək.
4. Səbəb-nəticə əlaqələrinin başa düşülməsini inkişaf etdirmək.

Qeyd edilən məsələləri müəyyən edilmiş ardıcılıqla həllini nəzərdən keçirək. SIMU-nun tədris materialını mənimsəməyə hazırlığının keyfiyyətlərindən biri kifayət qədər inkişaf etmiş dərkətmə və ya inkişaf etməmiş dərkətmə hissinin olmasıdır. Əmək dərslərində sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara başa düşülməyən dərs materialını yerinə yetirmək üçün müəllimə sual verməyi və ya əksinə, müəllim tərəfindən verilən suala dolğun cavab verməyi öyrətmək çox vacibdir. Dərs prosesində verilən cavablar uşaqların nitqinin inkişafı üçün ən çox yayılmış məşq növüdür. Suallara cavab vermək lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, sözlərin mənalı istifadəsini öyrədir, düzgün cümlə qurmaq vərdişlərini aşılayır. Lüğəti yadda saxlamalarını asanlaşdırmaq üçün müəllim SİM şagirdlərə cavabın əsas, mənalı hissəsini özündə əks etdirən sualları verməklə uşaqların düzgün cümlə qurmaq bacarığını inkişaf etdirə bilər. Müəllim tərəfindən şagirdlərə verilən suallar müxtəlif tələblərə cavab verə bilər:

1. Şagirddən ətraflı cavab tələb edən sual. Məsələn, Müəllim: Çörək bişirmək üçün hansı ərzaqlardan istifadə edilir?
2. Əsaslandırılmış cavab tələb edən sual. Bu cür suallar məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirir. Müəllim: Niyə bəzi hallarda paltarın əyəyini gizli tikişlə, bəzilərdə isə kənar tikişlə tikirik?
3. İş haqqında hesabat tələb edən sual. Müəllim: Bu gün sən hansı məhsulu və necə hazırladın?

Şagirdlər bu və ya digər iş tapşırığının icrası ilə bağlı yaranan sualları başa düşülən nitqlə ifadə etmək bacarığına yiyələnməsələr, onların əmək hazırlığı natamam olacaqdır. Şagirdlərin nəinki müxtəlif əmək əməliyyatlarını yerinə yetirə bilməsi, həm də onun adını çəkməsi və bu

barədə müəyyən mühakimə yürütməsi çox vacibdir. Bunsuz onlar iş təcrübəsi mübadiləsi apara, nöqsanlarını dərk edər, aydınlaşdırar və düzəldər bilməyəcəklər.

Əmək təlimində lüğət üzrə işin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu işi sinifdə 2 qrupa bölməklə təşkil etmək olar. Birinci qrupa praktiki işə birbaşa aid olan lüğətdəki sözlər (alətin adı, material, iş planının məzmunu, təhlükəsizlik qaydaları və s.) verilir. İkinci qrupa isə əsasən birinci qrupa aid olan məlumatların daha dərinədən başa düşülməsi üçün işdə dolayısi ilə istifadə olunan sözlər təqdim edilir. Bunlara alətlərin təsviri, onların təsnifatı, xüsusiyyət, xassə, fəaliyyəti haqqında sözlər aiddir. Hər iki qrupa verilən lüğətdəki anlayışlar əlaqəli və bir-birindən asılıdır. Son qrupun materialı birincidən daha yüksək səviyyəli abstraksiya və ümumiləşdirməni tələb edir və birbaşa praktiki işlə əlaqəlidir.

Xüsusi məktəbdə əmək dərslərində istifadə olunan dərslilər də həm bir çox əhəmiyyətli məlumatların əldə edilməsi, lüğətin zənginləşdirilməsi, həm də bütövlükdə nitqin inkişafı üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Əmək təlimi üzrə dərslilərdən istifadə məktəbdə əsas tədris metodlarından birinə çevrilir. Əmək təlimi prosesində SİMU-nun lüğətinin zənginləşdirilməsində dərslilərdən istifadə bilik əldə etməklə yanaşı, həmçinin nitqin oxu və yazı tərəflərinin də inkişafına təkan verir. Təlim prosesində özünənəzarət dərk etmə prosesinin inkişafı baxımından onun çox mühüm tərkib hissəsidir. Bu problemin praktik həllində qarşıya çıxan çətinliklərdən biri, SİMU arasında intellektual səviyyəsi nisbətən aşağı olanların sayının daha çox olmasından ibarətdir. Onların fikri formalaşdırmaq və müəllimə sual vermək qabiliyyətləri azdır. Şagirdlərə sual verməyi öyrətmək (daha doğrusu, vərdişini yaratmaq) bütövlükdə tədris prosesinin ən zəruri tərkib hissəsidir. Tədris materialının dərk edilməsinin inkişafında mühüm amil müəyyən dərəcədə şagirdin əqli fəaliyyətini aktivləşdirən **xarici nəzarət**dir. Təlim praktikasında yeni nəzəri materialın başa düşülməsinə nəzarət ən çox müəllimin izahından sonra və ya izahat zamanı şagirdlərin şifahi sual-cavab edilməsi ilə həyata keçirilir. Belə sorğu bəzi didaktik problemləri (şifahi nitqin inkişafı, əzbərləmə) həll edir.

Uşaqlarda dərk etmə səviyyəsi öncə qəbul edilmiş məlumatın yenidən qurulmasını tələb edən suallardan istifadə etməklə müəyyən edilə bilər. SİMU-da dərk etmə səviyyəsi **testlər** vasitəsilə də müəyyən edilə bilər. Bu metod yalnız özünü idarə etməyə deyil, həm də müzakirə ediləcək anlayışı inkişaf etdirməyə yönəldilə bilər. Beləliklə də, SİM şagirdlərdə idrakı inkişaf etdirən sahələrdən biri kimi lüğətin zənginləşdirilməsi vəzifəsi məktəbin bütövlükdə tədris sistemində həll edilir.

Əmək təlimi prosesində nitq materialından birbaşa şifahi formada istifadə edilir. Bu proses yüksək səviyyəli mücərrədləşmə və ümumi-

ləşdirmələri ehtiva edir və ona görə də şagirdlərin başa düşməsi bir qədər çətin olur. Bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün əlverişli şərait məhz əmək təlimi üzrə dərslərdə təşkil oluna bilər. SİMU-da sözlü mücərrədləşmə və ümumiləşdirmə çatışmazlıqlarının korreksiyası zamanı aşağıdakı metodlardan istifadə olunur:

1. "Anlayışların müqayisəsi" metodikası
2. "Hadisələrin ardıcılığının qurulması" metodikası
3. "Anlayışların istisna edilməsi" metodikası
4. "Təlimatlara əməl etmək bacarığı" metodikası
5. "Kombinatorika" metodikası
6. "Anlayışlar arasında məntiqi əlaqə və əlaqələr qurmaq bacarığının tədqiqi" metodikası.

Əmək təlimi dərslərində lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək və sözlər arasında əlaqələri inkişaf etdirmək üçün metodik üsullardan biri sxemlərdən istifadə etməklə çalışmalardan ibarətdir. Ən sadə halda sxem üzrə çalışmalar müəyyən obyektin xüsusiyyət və xassələrini bildirən sözlərin seçilməsindən ibarətdir. Çalışmalar zamanı şagirdlərdən verilən sözə "uyğun" sözlərin seçilməsi tələb edilir. Sxem tərtib edildikdən sonra kollektiv söhbətdə obyektin təyin olunmuş keyfiyyətinin, onun xüsusiyyətlərinin və əlaqələrin məzmununun necə aşkar edildiyi müzakirə olunur. Lüğət ehtiyatındakı bu və ya digər anlayışın qavranılması, hafizədə nəqş edilməsi və izləməsi üçün çalışmalara bir neçə məlumatdan bir mövzunu xarakterizə edən sözləri seçmək üçün tapşırıqlar daxildir. Məsələn, köynəyin rəsminə onun hissələri qırıq-qırıq xətlərlə çəkilir. Uşaqlara: köynəyin qolu, boynu, yaxalığı, düymə yeri kimi sözlər verilir. Şagird həmin bu sözləri qırıq-qırıq xətlərin üzərinə yazır, bununla da köynəyin, onun elementlərinin adını müəyyənləşdirir. Bu cür çalışmaların məqsədi sözlərin kodlarını birləşdirib konkretləşdirmək və bununla da SİMU-da dərk etmə imkanlarını artırmaqdır. Bununla yanaşı, digər tapşırıq növlərindən də istifadə oluna bilər. Məsələn, düzgün olmayan bir neçə söz arasından düzgün cavabı seçmək tapşırığı: "Yastıq örtüsünün forma və ölçüsünü kim müəyyənləşdirir?"

Cavablar: 1. İnsanın öz istəyi. 2. Rəngi 3. Parçalar

SİMU-da sözlərin qavranılma göstəricilərindən biri nitq materialında əsas olanı müəyyən etmək bacarığıdır. İzahat və ya mətnin əsas və ikinci dərəcəli komponentlərini müəyyən edə bilmək bacarığının şagirdlərdə inkişaf olunmasıdır.

Əmək təlim prosesində SİMU-da nitq inkişafı üzrə işi komandalarla da təşkil etmək olar. Müəllim verilən müəyyən bir tapşırığı komandalər arasında bölür, şagirdlər həmin tapşırığı yerinə yetirir, işi bitirdikdən sonra tamamlanmış işləri mübadilə edir, işi qiymətləndirməyi öyrənir, aşkar edilmiş səhvləri şərh edir və tamamlanan işi təhlil edirlər. Bu zaman müəllim

görülən işlərlə bağlı sual-cavab hesabatlarına xüsusi diqqət yetirməlidir. Şagirdlər onun suallarını cavablandırarkən hazırlanmış məmullatların adlarını, onların ayrı-ayrı hissə və xüsusiyyətlərini təkrarlayır və məmullatın hazırlanması, əməliyyatların aparılma ardıcılığını bir daha xatırlayırlar. Komanda ilə iş zamanı suallar müəyyən ardıcılıqla bütün sinfə və ya ayrı-ayrı şagirdlərə verilə bilər. Müəllimin suallarında mühüm yeri “bundan sonra”, “sonra”, “bundan sonra”, “sonra” sözləri tutur, onların köməyi ilə zaman ardıcılığı gözlənilir. Şagirdlər hazırlanmış məhsulların keyfiyyətini təhlil etməklə bir-birinin səhvini göstərir, düzəldir və öyrəndikləri sözlərdən müxtəlif qrammatik formalarda istifadə edərək fəal şifahi ünsiyyətə girirlər (3).

Şagirdlərə görülən işlər haqqında şifahi hesabat vermək və görülcək işlər haqqında danışmaq bacarığının öyrədilməsi aşağıdakı mərhələlərdə baş verir:

1. Şagirdlərin diqqəti onların tapşırığın məqsədi – nə və nə üçün edəcəkləri barədə məlumatlı olmasına yönəldilir.

2. Şagirdlərə hazır məhsulu təhlil etmək bacarığı öyrədilir, yəni onun görünüşü təsvir edilir.

3. Onlardan tapşırığı necə yerinə yetirdikləri barədə şifahi hesabat təqdim etmələri tələb olunur.

4. Qismən tanış olduqları işi necə yerinə yetirəcəkləri haqqında danışmaq bacarığı öyrədilir.

5. Görülcək yeni tapşırığı necə yerinə yetirmək barədə danışmaq bacarığı öyrədilir.

Beləliklə, onlar əmək prosesində istifadə olunan material haqqında, əməliyyatların gedişi haqqında ardıcıl nəql və təsvir tərtib etməyi öyrənirlər, bütün bunlar isə SİMU-da rabitəli nitqin inkişafına kömək edir. Komandada iş zamanı şagirdlərdən ilk növbədə tapşırığın yerinə yetirilməsində “əsas” və “sonrakı” anlayışlarını qavramaq tələb olunur. Şagirdlər üçün bu anlayışların qavranılmasının sadələşdirilməsi **müəllimin izahı metodunda** istifadə etməklə həyata keçirilir. Müəllimin izahatında: “əsas” anlayışlar – söz və cümlələr olmadan ümumiyyətlə tapşırığın başa düşülməsi çox çətin, lakin “əlavə” sözlər olmadan da anlaşılmasının mümkün olmasından ibarətdir. Müəllim izahında əsas yeri vurğulamaq bacarığını inkişaf etdirmək vəzifəsi dərsin nəzəri mərhələsinin məqsədyönlü qurulması yolu ilə həyata keçirilir. Əvvəlki dərstdə nələrin müzakirə olunduğunu şagirdlərdən soruşan müəllim nitq materiallarında əsas yeri vurğulamaq bacarığını inkişaf etdirmək üçün məqsədyönlü iş görür və yeni nitq materialını şagirdlərə aşağıda qeyd edilən mərhələlərlə təqdim edir:

I mərhələ – ətraflı izahat, burada başa düşülmə tanınmış üsullarla təmin edilir: nitqin ölçətanlığı və ifadəliliyi, əsas şeyi vurğulayan intonasiya,

aydınlıq və paylama materiallarından istifadə, tələbələrə suallar və s.

II mərhələ – qısa təqdimat. Müəllim qısa və bir qədər yavaş tempdə yeni materialın əsas məzmununu əks etdirən 3-5 fraza təqdim edir. Onları interaktiv lövhənin ekranında qeyd etmək və proyeksiya etmək olar. Məktəblilərə əsas müddəaları əvvəlcə yüksək səslə, müəllimin ardınca, sonra isə səssiz tələffüz etməyi öyrətmək məsləhətdir.

III mərhələ – şagirdlərin dərslərin sonunda (praktiki işdən sonra) bu ifadələri iş dəftərlərində qeyd etməsidir. Tədris ili və tələbələrin tərkibindən asılı olaraq bu tapşırıqların yerinə yetirilməsi nəzəri biliklərin möhkəmlənməsinə kömək edir.

SİMU-da sinir proseslərinin ləngliyi sözlü əlaqələrin formalaşmasında özünü daha aydın şəkildə göstərir. Onlarda bu əlaqələr olduqca zəif və kasad olur. Bu baxımdan əmək təlimi prosesində əhəmiyyətli bir məqam informasiyanın hissələri, o cümlədən cümlədəki sözlər arasındakı əlaqələri başa düşməyi öyrətməkdir. Əmək təlimində SİMU-ya predikativ hissələrin (fəaliyyət bildirən sözləri), səbəb-nəticə əlaqəsi ilə qurulmuş cümlələrin başa düşülməsi xüsusilə öyrədilir. Belə əlaqələri müəyyən etmək bacarığı materialların xassələrini, alətlərin hissələrinin qarşılıqlı əlaqəsini və iş texnikasının məzmununu dərindən anlamağa imkan verir. Görüləcək (planlaşdırılan) işin əmək fəaliyyəti nəticəsində dəyişiklikləri qabaqcadan görmək bacarığının inkişafı şagirdlərdə səbəb-nəticə əlaqələrini dərk etməkdən asılıdır. Beləliklə, SİM şagirdlər tədricən görülən işlər haqqında nəql etməyi, hesabat verməyi öyrənirlər. Bu da onların rabitəli nitqinin inkişafına, icra olunan hərəkətlərin ardıcılığını, əlamət və hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqəsini qurmaq bacarığının inkişafına kömək edir. Şagirdlər əməliyyatların ardıcılığının müəyyən edilmiş anlayışına əsaslanaraq, tam bir hesabat və ya məlumat tərtib etməyi öyrənirlər. Hesabat tədricən belə tərtib edilir: Əvvəlcə şagird məhsulunu nümayiş etdirərək onun həyata keçirilməsinin gedişatını danışır. Lazım olduqda müəllim aparıcı suallar verməklə uşağa kömək edir. Suallar təkcə məhsulun istehsal prosesinin məzmununa deyil, həm də istifadə olunan materialları da əhatə edir.

Bir müddətdən sonra şagirdlər vizual dəstək olmadan görülən işlər haqqında hesabat qura bilirlər. Onlar hesabatın müstəqil tərtib edilməsində çətinlik çəkdiyi hallarda müəllim uşaqlara: "Nə etdin?", "Necə etdin?", "Haradan başlayaq?" və s. bu kimi suallardan istifadə etməklə kömək edir. Müəllim sanki uşaqların hesabatını proqramlaşdırır, onların semantik ardıcılıq yaratmasını asanlaşdırır. Bu mərhələdə yoldaşların nitqini idarə etmək bacarığına böyük əhəmiyyət verilir. Şagirdlər yoldaşlarının nitqini diqqətlə izləməyi, hekayələrdə çatışmayanları, qrammatik səhvləri və ya təqdimat ardıcılığından sapmaları fərqləndirməyi öyrənirlər. Məlum olduğu kimi,

insan öz əməli fəaliyyətini həmin vaxtda daxili nitq (eqosentrik nitq) fəaliyyəti ilə tənzimləyir. SİMU-da daxili nitq zəif olur, onu aktivləşdirmək və xarici (eşidilən) nitqə çevirmək uzun zaman tələb edir (4).

Əmək tapşırıqlarını yerinə yetirən şagirdlər məsləhət və ya kömək üçün müəllimə müraciət edərkən onların aydın danışması, söz, söz birləşmələri və cümlələrdən düzgün istifadə etmələri tələb edilir.

Dərsin yekun hissəsində müəllim şagirdlərin gördükləri işləri müzakirə etməli, hazırlanmış bəzi məhsullara baxmalı və onlara qiymət verməlidir. Bu zaman şagirdlər müəllimin passiv dinləyicisi olmamalı, müəyyən məsələlərin müzakirəsində fəal iştirak etməlidirlər.

Beləliklə, onlar öz nitqlərini idarə etmək qabiliyyətini inkişaf etdirirlər. Bundan əlavə, əmək təlimində nitqin inkişafında digər metodlardan: əyani-praktik, situasiyalı təlim, rollu və işgüzar oyunlar, həvəsləndirmə metodu, maddi-praktiki mühitə daxilolma, praktik iş, giriş və cari təlimat, ekskursiyalar, çoxsaylı təkrar və praktiki möhkəmləndirmə, eyni materialın müxtəlif üsul və metodlarından istifadə edilə bilər (4).

Tədris prosesini səmərəli təşkil etmək və korreksiya-inkişaf işlərini həyata keçirmək üçün əmək tərbiyəsi müəllimi hər bir şagirdi hərtərəfli öyrənməlidir. Əvvəlcə korreksiyaedici müdaxilənin müsbət nəticəsinə inanmağın çətin olduğunu nəzərə almadan qüsurun strukturunu, müşayiət olunan somatik xəstəlikləri və şagirdin psixofizioloji xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verən tibbi kitabça ilə tanış olmalıdır. Sonra bütün toplanmış məlumatlar xüsusi hazırlanmış qeyd dəftərinə daxil edilməlidir.

Müəllimin növbəti addımı məktəb psixoloqu ilə əlaqə qurmaqdır. Əmək təlimi müəlliminin xahişi ilə məktəb psixoloqu sinfin psixoloji və pedaqoji xüsusiyyətlərinin təsvirini tərtib edir. Bu, əmək təlimi müəlliminə SİM şagirdlərin idrak və emosional-iradi sferasının xüsusiyyətlərini, habelə müəyyən bir qrupa (yaşa) xas olan tipik xüsusiyyətlərini öyrənməyə kömək edir. Tədris prosesi zamanı hər bir şagird üçün tərtib edilmiş fərdi qeyd dəftərinə əlavə məlumatlar da daxil edilə bilər. Məsələn, təlimatların başa düşülməsi, əmək bacarıqlarının inkişaf dinamikası, müstəqillik dərəcəsi, məhsul üzərində işin başlanğıcı və sonu, işin keyfiyyəti, davranışda dəyişikliklər və s. Toplanan bu məlumatlar müəllimə şagirdlərin potensialının güclü tərəflərini müəyyən etməyə və onların fərdi yaş imkanlarını nəzərə alaraq, işi planlaşdırmağa kömək edir. Beləliklə də, görülməli bu işlər əmək təlimi müəlliminə bütün siniflə birlikdə təlim proqramı hazırlamağa və hər bir şagirdin fərdi olaraq inkişaf istiqamətlərini müəyyən etməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Асеев В.Г.* Мотивация поведения и формирования личности. М., 2000, 158 с.
2. *Брунов Б.П.* Обучение детей с проблемами в интеллектуальном развитии. Красноярск, 2003, 153 с.
3. *Вакуленко Ю.А.* Трудовое воспитание в начальной школе: тематические классные часы (беседы, посиделки, конкурсы, викторины, ярмарки). Волгоград: Учитель, 2007, 231 с.
4. *Васенков Г.В.* Проблемы развития трудовых возможностей учащихся вспомогательных школ: Сборник. Социальная защита детства. М.: ГОМЦ Школьная книга, 2001, вып.6, 224 с.

Redaksiyaya daxil olub 09.04.2024